

ὕπὲρ τῆς ἑλληνικῆς αὐτοῦ πατρίδος, ἣν ἐγκαρδίως ἠγάπησε καὶ ὑπὲρ ἧς ἀρκούντως ἐμόχθησε, πεπορθῶς ὅτι τὸ ἀγαπᾶν τὴν Πατρίδα

Voce è di carità, voce è di Dio.

Ἐν Κερκύρα, κατὰ Ἰούνιον 1888.

Καθ. Δε-Μέντος

(Ἐκ τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκδιδομένης ἡμερίδος

«La Riscossa» ἀριθ. 5 καὶ 6)

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Δὲν εἶναι βεβαίως ἐμὸν ἔργον ἡ ὑπεράσπισις ἐνὸς ἐκάστου τῶν ὑπὸ τοῦ Περραιβοῦ συκοφαντούμενων ἀνδρῶν. Σκοπός μου εἶναι νὰ καταδείξω ὅτι ἡ Ἱστορία αὐτοῦ στερεῖται ὀλοτελῶς τῶν τῆς ἀξιοπιστίας προσόντων, ὥς οὕσα ἀποκύημα ψυχῆς κακεντρεχοῦς διαστρεψάσης τῶν γεγονότων τὴν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς τοῦ συγγραφέως ὁ βίος, εἰ καὶ ἐμφαίνει πολλὴν φιλοπατρίαν, ἐν πολλοῖς δυστυχῶς βλάβασαν, οὐχ ἥττον ὁμῶς ἀπεικονίζει τὸ ἐπιπόλαιον καὶ τυχοδιωκτικὸν τοῦ ἀνδρός, καθ' ὅσον διήγαγεν ὡς παράσιτος κοινοσήτων καὶ προσώπων. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ ἐκτίμησιν τοῦ ποιοῦ τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ, συμπεριλαμβάνω καὶ τὰλλα πονήματα αὐτοῦ, ἦτοι τὰ *Πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα* καὶ τὴν *Σύντομον Βιογραφίαν Πήγα* τοῦ Φεραιου, ἅτινα αὐτοβιογραφίας ἔδει μᾶλλον νὰ ὀνομάσῃ.

Ἐχολώθη ὁ Περραιβὸς κατὰ τοῦ πρωτοσυγγέλλου Ἀμβροσίου Φραντζῆ γράψας ἐπικρίσιν κατὰ τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ οὕτως ἐπιγραφομένην: «*Ἐπικρίσις εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ πρωτοσυγγέλλου Κ. Ἀμβροσίου Φραντζῆ, ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Κ. Περραιβοῦ. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ κυρίου Κ. Καρπολά, Ἀθῆναι 1840.*». Τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν εἶδον. Ἀλλ' ὁ Φραντζῆς ἐλέγχει αὐτὸν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ (τόμ. Δ', σελ. 241—9, ἐν Ἀθήναις 1841) ἀναδημοσιεύων (αὐτόθ. σελ. 247—250) καὶ *Ἐπικρίσιν* Χ. Σακελλαρίου τινὸς κατὰ τῆς *Ἐπικρίσεως* τοῦ Περραιβοῦ, δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ τότε ἐκδιδομένῳ περιοδικῷ (ἀρ. 12, Ἰανουαρίου α'. 1841). Ἐπίσης δὲ εἰς τὰ περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Πάργας ἐλέγχει αὐτὸν Πάργιος τις Καλούδης Τζίγκανος, ἐν ἐλέγχῳ δὲν εἶδον, περὶ οὗ ὁμῶς λέγει ὁ

¹ Συνέχεια καὶ τέλος τοῦ προηγούμενου φυλλάδιον σελ. 341.

Φραντζής ότι τὰς ἀποδείξεις τοῦ Καλούδη Τζιγκανου κατέπιεν ὁ Περραιβός ὡς καταπότις (τόμ. Δ', σελ. 244). Ὡσαύτως ἐλέγχει αὐτὸν καὶ ὁ Χ. Βυζάντιος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος ὡς παραμορφοῦντα τὴν ἀλήθειαν τῶν ιστορουμένων (σελ. 90—99, σημ.). Ἐχολώθη δὲ ὁ Περραιβός, ὡς φαίνεται, κατὰ τοῦ Φραντζή, διότι ἐν τῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ ἀναγράφει ὅτι ὁ Περραιβός ἐπέστελλε τῷ Ἀλφ. Πασᾷ, λαβὼν μάλιστα καὶ ποσότητά τινα χρημάτων παρ' αὐτοῦ (τόμ. Α', σελ. 68). Ὁ δὲ Π. Σέκερης ἐν τινι πρὸς τὸν Ἐμ. Εἰνθον ἐπιστολῇ αὐτοῦ καλεῖ τὸν Περραιβὸν ἀχάριστον (Ἐμ. Εἰνθου Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, σελ. 219, ἐν Ἀθήναις 1845).

Περὶ ἐνὸς ἰδίου ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Περραιβοῦ συκοφαντηθέντων προσώπων περιστρέφη ὁ λόγος, τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης καὶ Ναυπάκτου Ἰγνατίου, ὡς ἐν τῷ ἐκδοθησομένῳ βίῳ αὐτοῦ ἀποδείξω, ψεύδη αὐτόχρομα καὶ σατανικὰς διαβολὰς τὰ κατ' αὐτοῦ ιστορηθέντα ὡς πρὸς τὴν ἄλωσιν τῆς Πρεβέζης καὶ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Πάργας. Ὅπόταν δὲ δημοσιευθῶσι τὰ εὐτυχῶς διασωθέντα ἔγγραφα τῆς ὑπὸ τῶν Γάλλων κατοχῆς τῆς Πρεβέζης, καὶ τὰ κατὰ τὴν διοίκησιν αὐτῆς παρὰ τοῦ ἀγαθωτάτου Ἀπουλλάχ-μπέη, τότε δειχθήσεται ἡ ιστορικὴ γυμνότης καὶ ἡ κακοβουλία τοῦ Περραιβοῦ.

Ἐπιχειρήσας μακρὸν μέχρι Πρεβέζης πλοῦν κατὰ τὸν παρελθόντα Ἀπρίλιον καὶ Μάιον, ὅπως ἐξετάσω τὰς πεποιθήσεις τῆς πόλεως κατὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Περραιβοῦ ἀποδιδομένης τῷ Ἰγνατίῳ κατηγορίας, εὔρον τοὺς πάντας ζωηρὰν διασώζοντας ἀνάμνησιν τοῦ σεπτοῦ ἱεράρχου, καὶ μακαρίζοντας καὶ εὐλογοῦντας αὐτόν, ὅτι εἰς τοσοῦτον δεινὰς περιστάσεις ἔτυχε τοιοῦτου ἀληθοῦς καὶ γνησίου ποιμένος, ὡς πολυτρόπως μαλαξάντος καὶ ἐξευμενίσαντος τὴν ἀγρίαν τοῦ σατράπου ψυχὴν κατὰ τὰς μεγάλας αὐτῆς συμφοράς. Λαμπρὰν ἐπίσης τοῦ αἰδίου Ἰγνατίου μνείαν διετήρησαν καὶ οἱ μετὰ τὸν ἀγῶνα ζήσαντες Σουλιῶται, τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἐπαινοῦντες πολιτείαν κατὰ τὰς τότε καὶ μετὰ ταῦτα ποικίλας περιπετείας τῆς πατρίδος αὐτῶν. Τὴν αὐτὴν δὲ μνείαν διατηρεῖ καὶ ἡ ἐπιζῶσα ἀδελφὴ τοῦ ἐνδόξου ἥρωος Μάρκου Μπότσαρη Ἀγγελικὴ, καὶ ἐν Ἠπείρῳ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ γνωρίσασα τὸν ἄνδρα. Τελευταῖον δὲ καὶ ὡς ἐν ἐπιμέτρῳ παρατίθηναι τὴν τοῦ ὑποστρατήγου Ι. Γούση περὶ τῶν Σουλιωτῶν κρίσιν, ἣν πᾶς δικαίως περὶ αὐτῶν κρίνων ἀποδέχεται: «Δύναται ν' ἀποδώσῃ τις εἰς τοὺς ἄνδρας ἐκαίνοὺς ὑπερβάλλουσιν φιλαρχίαν καὶ πολλὴν εὐπιστίαν, ἀλλ' οὐδενὶ ἐπιτρέπεται νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν φιλοπατρίαν

καὶ τὴν ἀνδρείαν οὐδενὸς» (*Ιστορ. Σουλίου* ἐν τῷ *Παρνασσῷ* τόμ. ΙΑ', σελ. 27—28).

Καταπαύων τὸν λόγον ἐν τούτοις νομίζω ὅτι ἀποχρώντως παρέδειξα τὰ ἐλαττώματα τῆς προκειμένης συγγραφῆς τοῦ Περραιβοῦ, ὥς ἐκ τῶν ὁποίων ἀπόλλυσι τὸ κύρος τῆς αξιοπιστίας, καὶ ὥς ταύτῃ ἀναξία νὰ συγκαταλέγηται μεταξὺ τῶν εἰλικρινῶς καὶ ἀπροσωπολήπτως γεγραμμένων ιστοριῶν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους. Καὶ περὶ τῆς προσηρτημένης δὲ *Ἐπιτομῆς τῆς τῶν Ἀθηνῶν Πολιτείας* ἔχω διασταγμὸς ἂν ὁ συγγραφεὺς ἱστορεῖ πιστῶς τὰ πράγματα. Ἀλλ' ἡ περὶ τούτου κρίσις ἀνήκει μᾶλλον τῷ συγγραφεῖ τῆς ἐπὶ *Τουρκοκρατίας Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων* ἢ ἐμοί.

Β.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΖΑΛΟΓΓΩ, ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Κατὰ τὴν 29 Ἀπριλίου τοῦ 1888 ἐπεσκέφθην τὴν Πρέβεζαν ὅπως ἐξετάσω τὰ κατὰ τὸν μητροπολίτην Ἀρτης καὶ Ναυπάκτου Ἰγνάτιον καὶ ὅσα ἀφορῶσιν εἰς τὰ τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τὴν 12 Ὀκτωβρίου τοῦ 1798. Ἐν αὐτῇ λοιπὸν ἔμαθον ὅτι εἰς τὸ χωρίον Καμαρίναν ἔζη εἰσέτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ Μάρκου Μπότζαρη Ἀγγελικὴ Κώτση Γεωργίτζα Σαφάκα, γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα Καμετάνισσα, ἀπὸ τοῦ 1828 κατοικοῦσα ἐν αὐτῷ, καὶ προσέτι ὅτι πληθεὺς τοῦ χωρίου αὐτοῦ καίται τὸ περίδοξον Ζάλογγον. Μετὰ τὰς ἐν Πρεβέζῃ ἐρεῦνας μου ἀπεφάσισα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ χωρίον Καμαρίναν. Ὡθέν λαβὼν συνοδοιπόρους ἔφιππόν τινα χωρεφύλακα, ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως δοθέντα μοι κατὰ σύστασιν τοῦ ἡμετέρου προξένου, καὶ Νάκον τινα Σουλιώτην ὡς ὁδηγόν, τὴν κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ περὶ τὴν ὁγδόην πρωϊνὴν ὥραν, ἔχων καὶ τὸν ἐμὸν φίλον Δημήτριον Γήριόντου, ἐτράπην τὴν πρὸς τὴν Καμαρίναν ἄγρυσαν. Διελθόντες δὲ πρὸς τὸν λαμπρὸν ἐλαιῶνα τῆς Πρεβέζης καὶ τὰς ἀπεράντους πέδοδας καὶ τὰ ἐρεῖπια τῆς Νικοπόλεως, ἐνθα σήμερον μόνον ποίμνη βόσκουσι, μετὰ τρεῖς καὶ ἡμίσειαν περίπου ὥρας ἐφθάσαμεν εἰς Κεμαρίναν, καὶ φιλοφρόνως δεξιωθέντες ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου ἀνεπαύθημεν ὑπὸ μεγαλοπρεπῆ πλατάνον ἐν τῷ μέσῳ σχεδὸν τοῦ χωρίου κειμένην, παρ' ἣ ῥέει ἀφθονὸν καὶ καλῆς τῆς ὕδατος. Περὶ τῆς ἡμέρας μετὰ μεσημβρίαν ἐπεσκέφθην τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μάρκου, ἀρίστα

δεξιωθῆις ὑπὸ τῆς σεβασμίας γραίας. Οὐχὶ ὀλίγον δὲ συνετρίβη ἡ καρδίᾳ μου ὅτε εἰσελθὼν εἰς εὐτελέστατον καὶ πενιχρῶς διασκευασμένον οἶκον, καὶ ἰδίοις ὄμμασιν ἰδὼν τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μάρκου, ἐδάκρυσα διὰ τὸ τῆς τύχης ἀστατον καὶ εὐμετάβολον, ἀναμνησθεὶς τὴν προτέραν δόξαν τοῦ οἴκου αὐτῆς. Σκληρὸν δ' ὅτι οὐδεμίᾳ φροντίδι ἐλήφθη ποτὲ περὶ αὐτῆς ὑφ' ὧν ἀνῆκεν ἀπέλθῃ δὲ μόλις ἡ ἀνγκυοπαθοῦσα γραία ἐξ εὐτελοῦς τινοῦ συντάξεως χορηγουμένης αὐτῇ ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ κράτους, ὥς οὐ αἰ κατὰ καιρὸν κυβερνήσεις τοῦ ἔθνους ἐλησμόνησαν αὐτήν. Μίαν ὥραν περίπου ἔμεινα παρὰ τῇ σεβασμίᾳ γραίᾳ, πολλὰ ἀνερעυνῶν αὐτήν καὶ πολλὰ διηγουμένην μοι περὶ τοῦ πολυταράχου αὐτῆς βίου.

Ἡ Καμαρίνα κεῖται ἐν τῷ τμήματι τῆς Λάμαρης ἐπὶ τῶν ὑψωματίων τοῦ βουνοῦ τοῦ ὀνομαζομένου Κιτέτι, καὶ ἔχει ἀποψιν τῶν πέριξ λαμπρὰν. Σύγκειται δὲ ἐξ ἑκατὸν περίπου οἰκιῶν, οἰκουμένων ὑπὸ ψυχῶν πεντακοσίων καὶ ἐπέκεινα. Τὸ χωρίον καὶ αἱ γαῖαι αὐτοῦ ἀνήκουσιν εἰς τὴν γυναικείαν μονὴν τῶν Ταξιαρχῶν, κειμένην ἡμίσειαν περίπου ὥραν μακρὰν αὐτοῦ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ Ζαλόγγου. Ἐχει δὲ σχολὴν συντηρουμένην κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν προσόδων τῆς μονῆς. Οἱ κάτοικοι δὲ τοῦ χωρίου πληρῶνουσιν ἐκτὸς τῆς δεκάτης τῆς κυβερνήσεως καὶ δεκάτην εἰς τὴν μονὴν διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν γαιῶν αὐτῆς. Εἰς τὴν μονὴν ἀνήκει καὶ ἕτερον παρακειμένον χωρίον, τὸ Σέσοβον, μικρότερον τῆς Καμαρίνας. Ἡ μονὴ αὕτη ὑπῆρχεν ἄλλοτε πλουσίᾳ, ἀλλ' ὁ Ἀλῆ Πασῆς ἀφαιρέσας τὰ πλείστα τῶν κτημάτων αὐτῆς ἀφιέρωσεν αὐτὰ εἰς τουρκικὰ ἱδρύματα καὶ τεμένη.

Περὶ τὴν δευτέραν μετὰ μεσημβρίαν ἐκινήσαμεν διευθυνόμενοι εἰς τὴν μονὴν τῶν Ταξιαρχῶν, ὅπου φθάσαντες ἐτύχομεν ἀρίστης ὑποδοχῆς παρὰ τῆς προϊσταμένης τῆς μονῆς μοναχῆς. Συνίσταται σήμερον ἡ μονὴ ὑπὸ εὐτελῶν τινῶν κελλίων καὶ τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν· ἀλλ' ἡ ἐκκλησία αὐτῆς κεῖται ἀπωτέρω τῆς μονῆς πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ. Κεῖται δὲ ἡ μονὴ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ζαλόγγου, εἰς τὰ πρόθυρα τῆς φάραγγος τῆς σχηματιζομένης ὑπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ παρακειμένου Κιτέτι. Ἐντὸς τῆς μονῆς ὑπάρχει ἐκκλησία τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἧς τὸ ἐσωτερικὸν ἀπαν ἐτοιχογράφηθη κατὰ τὸ 1817 ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Πορφύριου, ὡς δηλοῖ ἡ ἀνωθεν τῆς εἰσόδου τῆς δευτέρας θύρας τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ κονιάματος τεθειμένη ἐπιγραφή. Πρὸ τῆς εἰσόδου

δὲ τῆς πρώτης θύρας ἐπὶ πλακῶς πυρίτου λίθου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κειμένης φέρεται ἡ ἐξῆς ἀρχαία ἐπιγραφή·

ΑΝΙΚΑΤΟΣ ΚΕΦΑΛΟΥ

Ἀνωθεν δὲ τῆς δευτέρας θύρας τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμάρου· «Οὗτος ὁ ναὸς ἀνεκαίρισθη ἐκ θεμελίων παρὰ τοῦ πατριωτάτου κυρίου Διονυσίου διὰ μετοχῆς τῆς μνηῆς τῶν Ταξιαρχῶν». Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ κονιάματος ἐπιγραφή ἔχει οὕτω· «Ἰστορίθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτες ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ Μυροβλήτου, ἀρχιερατευόντος τοῦ πατριωτάτου καὶ θεοπροβλήτου ἡμῶν δεσπότου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης κυρίου κυρίου Πορφυρίου, διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τοῦ πατριωτάτου ἁγίου καθηγουμένου κυρίου κυρίου Χριστοφόρου καὶ τῶν λοιπῶν πατέρων Χρυσάνθου, Ζωσιμᾶ, τοῦ ἱερομονάχου Εὐγενίου, Ἀνθίμου τοῦ μοναχοῦ, ἐπὶ ἔτους αἰωζ' διὰ χειρὸς ἡμῶν τῶν ταπεινῶν Ἰωάννου ἱερέως καὶ Χριστοδούλου τοῦ ἀνταδελφου τῶν ἐξ Ἰωαννίνων ἐκ κώμης Κορίτσιανης». Ἐν τῇ μονῇ καὶ ταῖς ἐκκλησίαις αὐτῆς οὐδὲν μνημεῖον τέχνης ἢ ἔγγραφον εὑρον· διότι τὸ μὲν ὁ χρόνος, τὸ δὲ αἱ δηώσεις καὶ λεηλασίαι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ κατέστρεψαν τὰ πάντα. Ἐν ἐνὶ δὲ καὶ μόνῳ τῶν βιβλίων τῆς μονῆς ὑπάρχουσι σημειωμένα ὀνόματά τινα ἡγουμένων καὶ ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας παρωχημένων χρόνων. Μία δὲ καὶ μόνη ἀτραπὸς, καὶ αὕτη ἀνάντης καὶ δύσβατος ἄγει ἐκ τῆς μονῆς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν. Ἡ μονὴ ἂν καὶ γυναικεία διοικεῖται ὁμῶς ὑπὸ ἡγουμένου, ἧς ὁ τελευταῖος ἀπεβίωσεν κατὰ τὸ 1886, Ἀγαθάγγελος καλούμενος. Τοῦτον διεδέχθη Κεφαλλὴν τις, ἀλλ' ἐπ' ὀλίγον χρόνον ἐνεκαρτέρησε. Τὰ δὲ κατ' αὐτὴν διοικοῦνται ὑπὸ ἐπιτρόπων ἐκλεγομένων παρὰ τῶν κατοίκων τῆς Καμαρίνας καὶ τοῦ Σεσόβου. Ἀγνοῶ ἐὰν ἀλλαχοῦ περιεσώθῃ σιγίλλιον τι πατριαρχικὸν περὶ αὐτῆς ἢ ἐδημοσιεύθῃ που. Οἱ κάτοικοι τῆς Καμαρίνας ἔχουσιν ἐκ παραδόσεως ὅτι ἡ μονὴ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐκτίσθη πρὸ ὀκτακοσίων περίπου ἐτῶν, καὶ ὅτι ἐπὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ Ζαλόγγου εὑρέθη ἡ εἰκὼν τῶν Ταξιαρχῶν ὑπὸ τινος ποιμένος Σάββα καλουμένου, ὅστις διερευνῶν τὰ περὶ αὐτῆς ἔμαθεν ὅτι ἀνῆκεν αὕτη εἰς τινὰ ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν κειμένην νοτιανατολικῶς μεταξύ Λούρου καὶ Παλαιorroφόρου μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν μακράν. Ἀποκομίσαντος δ' αὐτοῦ τὴν εἰκόνα εἰς ὃν ἀνῆκε ναόν, αὕτη πάλιν ἐπέστρεψεν εἰς τὸ προσφιλὲς αὐτῇ μέρος, τοιούστι τὸν βουνὸν τοῦ Ζαλόγγου. Τότε δὲ ὁ ποιμὴν

ἀνήγειρε τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν ἐπὶ τοῦ τόπου αὐτοῦ, καὶ μετέπειτα τὴν μονὴν, γενόμενος μοναχός· ἐξ αὐτοῦ δὲ καὶ ὁ βουνὸς τοῦ Ζαλόγγου Παπασάββας καλεῖται, καὶ ἡ τοποθεσία ἐπωνομάζεται *Εἰκόνα*, ὡς ἐκ τῆς αὐτόθι εὐρέσεως τῆς εἰκόνης. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης διέλαβέ τινα καὶ ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Ἀρτης Σερραφείμ ἐν τῷ *Ἱστορικῷ αὐτοῦ Δοκιμῷ περὶ Ἀρτης καὶ Πρεβέζης* (ἐν Ἀθήναις 1884, σελ. 256—258 καὶ 395).

Ἀναπαυθέντες καὶ ἀριστήσαντες ἐν τῇ μονῇ ἐπορεύθημεν εἰς τὸν τόπον ἐν ᾧ κατέπεσον οἱ Σουλιῶται ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ διωκόμενοι. Εἶναι δὲ οὗτος κρημνὸς πλήρης ἀπορρώγων πετρῶν, καθέτως καὶ ἀποτόμως εἰς ὕψος μέγιστον αἰρόμενος, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου καταπεσόντες οἱ ὑπὸ τοῦ παρὰ σπονδῆσαντος Ἀλῆ Πασᾶ καταδιωκόμενοι μεγάθυμοι ἐκεῖνοι ἄνδρες, προὔτιμησαν μᾶλλον τὸν ἐντιμὸν θάνατον ἢ νὰ παραδώσωσιν ἑαυτοὺς εἰς τὰ ἀνθρωπόμορφον ἐκεῖνο θηρίον. Ὁ ἱστορικὸς οὗτος κρημνός, καθ' ὃ βεβαιουῦσιν οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, ὑπέστη ἐν τῷ μετὰ τὸ χρόνῳ ἀλλοιώσεις τινάς, πολλῶν ἀπορρώγων πετρῶν ἀποσπασθεῖσθαι ἀπ' αὐτοῦ καὶ θάμνων ἐκριζωθέντων. Παραλαβὼν ἐγὼ τὸν ὁδηγόν μου Νάκον ἐτράπην τὴν πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ ἄγουσαν, καὶ πολλάκις ἰλιγγίασα ἀφορῶν πρὸς τὸ ἀπόκρημνὸν καὶ δύσβατον καὶ ὀλισθηρὸν τῆς ἀνόδου, καθ' ὅσον μάλιστα ἀπέφραττον αὐτὴν πρίνοι, ἀσπάλαθοι καὶ ἄλλα ἀκανθώδη φυτὰ. Τέλος δὲ μετὰ μιᾶς ὥρας περίπου ταλχιπωρίαν ἀνῆλθομεν εἰς τὴν κορυφὴν ἀναρριχώμενοι μᾶλλον ἢ βαδίζοντες. Περιγραφὴν τοῦ ἐνδόξου τούτου βουνοῦ παρατίθηναι ἐνταῦθα πρὸς ἀκριβῆ κατανόησιν. Περὶ τὴν ἐβδόμην ἐσπερινὴν ὥραν διελθόντες διὰ τῶν ἐρειπίων παρὰ κειμένης ἀρχαίας πόλεως, ἣν οἱ κάτοικοι ὀνομάζουσι Κασσιόπην, ἐπεστρέψαμεν ἐν πυκνοτάτῃ ὁμίλῃ εἰς Καμαρίναν, παραιτήσαντες τὴν ιδέαν τῆς ἐν τῇ μονῇ διανυκτερεύσεως. Ἐν τῷ χωρίῳ δὲ τούτῳ ἐτύχομεν ἐλευθερίου φιλοξενίας παρὰ τῷ κυρίῳ Θωμᾷ Κιτσόπᾳ, ᾧ τινι καὶ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Ἰωάννῃ πολλὰς ὀφείλω χάριτας διὰ τὰς ἐν Καμαρίνᾳ ἐρεῦνας μου. Ἰδοὺ τί λέγει περὶ τοῦ Ζαλόγγου ὁ Χριστοφόρος Περραιβός ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ ἐκδόσει τῆς *Ἱστορίας τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας*, καὶ τοῖς *Πολεμικοῖς Ἀπομνημονεύμασιν* αὐτοῦ, ἐν οἷς προστίθουσιν ὅτι ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Καμαρίναν.

«Ζάλογγον. Ἀπέχει ἀπὸ τὸ Σουλί ὥρας ὀκτώ κατὰ ἀνατολάς, εἶναι τοποθεσία δύσβατος, καὶ βραχύδης, ἔχει δὲ μίαν μόνην, καὶ στενωτάτην σιρᾶταν. Ἐκεῖ εἶναι ἓνα Μοναστήριον, καὶ καὶ ἕως δέκα σπήτια μὲ φαμελίας, τὰ ὅποια ἀπαρθενεύουν τοῦ ἱδίου Μοναστηρίου.» (Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας ἔκδοσις Βενετίας 1815, τόμ. 6', σελ. 39).

«Ζάλογγον. Χωρίον ὑπὸ 30 οἰκογενειῶν κατοικούμενον, κείμενον εἰς τὰς ὑπώρειας ὄρους δυσβάτου καὶ κρημνώδους, ἀπέχον ἀνατολικομεσημβρινῶς τοῦ Σουλίου ὥρας ὀκτώ, κεῖται καὶ μονήδριον ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν. (Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας ἔκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. 6', σελ. 153).

«Καμαρίνα· αὐτὸ τὸ χωρίον κεῖται εἰς ὑψηλὸν καὶ δυνατόν τόπον, πλησίον αὐτοῦ εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος κεῖται τὸ Ζάλογγον, ὅπου κατὰ τὸ 1803 ἔτος πολλοὺς Σουλιώτας μετὰ γυναικῶν καὶ παιδίων ἐθυσίασε καὶ ἤχμαλώτισεν ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ὡς εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς Ἱστορίας τοῦ Σουλίου ἀναγινώσκεται» (Ἀπομνημονεύματα Πολεμικὰ κτλ. Χριστοῦ Περραιβοῦ, τόμος α', σελ. 88 — 89. Ἐν Ἀθήναις 1836).

Ὁ βουνὸς τοῦ Ζαλόγγου, ὁ τοσοῦτον περίδοξος καταστάς ἔνεκα τοῦ τῶν Σουλιωτῶν ἥρωϊκοῦ θανάτου, ἀποτελεῖ βράχον πανταχόθεν ἀπόκρημνον, μίαν δὲ καὶ μόνην ἄνοδον ἔχοντα ἀπὸ τῆς μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν πρὸς τὸν ὁμώνυμον ναόν, ἐξ ἧς δύναται τις, μὲ πολλὴν ὁμῶς δυσκολίαν, ν' ἀνέλθῃ καὶ ἔφιππος. Παρὰ τὴν κορυφὴν τοῦ πρὸς τὴν μονὴν ἀφορῶντος μέρους μεσημβρινῶς ὑπάρχει ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν μικρὸς καὶ καθ' ἑκάστην ἐρειπούμενος, ἐξ οὗ καὶ ἡ μονὴ ἐπονομάζεται. Τὸ δὲ πρὸς τὴν Καμαρίναν ἀποβλέπον μέρος τοῦ βουνοῦ δυτικῶς σχηματίζεται εἰς κατωφερὲς ἀπότομον ὀροπέδιον οὕτως εἰπεῖν, ἐκ βράχων καὶ πετρῶν ὀξυτόμων καὶ ἐκ πρίνων καὶ ἐτέρων ἀκανθωδῶν θάμνων καλυπτόμενον, ἀποτόμως δὲ ἀπολήγον εἰς φοβερὸν βάραθρον, εἰς ὃ κατέπεσον οἱ γενναῖοι ἐκεῖνοι Σουλιῶται. Μόνον δὲ τὸ πρὸς ἄρκτον μέρος τοῦ βουνοῦ, πρὸς τὸ Παλαιορρόφορον, δύναται νὰ καταληφθῇ ὁ βουνὸς οὗτος, δυσχερῶς ὁμῶς. Ἀρκτικῶς δὲ τοῦ προειρημένου ὀροπεδίου σχηματίζονται δύο μικραὶ χαράδραι κατὰφυτοὶ ἐκ δενδροειδῶν πρίνων παραλλήλως διεκόντων ἕως τοῦ ἀποκρήμνου μέρους ἀνατολικῶς ὅπου κατέπεσεν ὁμάς τις τῶν Σουλιωτῶν. Ἡ τοποθεσία αὕτη ὀνομάζεται *Εἰκόνα*, ὡς ἐκ τῆς ἐκεῖ εὑρεθείσης εἰκόνης, καθὰ προεῖρηται. Ἀριστερόθεν δὲ τοῦ εἰρημένου βάραθρου ὑπάρχει ἑτέρα ἄνοδος δυσεπίδατος, συνεχομένη μετὰ τῆς πρὸς ἄρκτον τοῦ Παλαιορροφόρου, ἐξ ἧς ἀνήλθομεν ἐγώ τε καὶ ὁ ὁδηγός μου Νάκος εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βουνοῦ, ἀναρριχώμενοι μᾶλλον ἢ βαδίζοντες, ἔνεκα τῶν ἀπορρώγων καὶ ὀξυτόμων πετρῶν καὶ τοῦ δρυμώδους, ὡς προεῖπα, τοῦ τόπου. Τὸ ὀροπέδιον εἶναι ἄναντες καὶ πολὺ δύσβατον, ἀπολήγον εἰς βράχους μεγίστους πρὸς ἀνατολάς. Μόνον δὲ ἐντὸς τῶν δύο χαράδρων

ὑπάρχει ὀλίγη γῆ, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἀνώμαλος καὶ δυσπόρευτος, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ ἔδαφους συνίσταται ἐκ βράχων ἐχόντων ὀξείας κορυφὰς καὶ σχεδὸν καταφύτων ἐκ τῶν ἰδίων θάμνων. Ὡς ἐκ τούτου δὲ τὸ ἔδαφος ὅλου τοῦ βουνοῦ καταντᾷ δύσβατον καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἑκτασιν. Καὶ τοιαύτη μὲν εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ ἐνδόξου βουνοῦ, ὅπου τὴν 20 Δεκεμβρίου τοῦ 1803 ἔτους διεδραματίσθη ἐν τῶν τραγικωτέρων ἔργων τῆς πατρίδος ἡμῶν ἱστορίας.

Τὰ περὶ τοῦ ἡρώικοῦ καὶ ἐνδόξου τούτου γεγονότος ἀνέγραψεν ἐκ μὲν τῶν ἡμετέρων ὁ Χριστόφορος Περραιβός, ὁ Ἀραβαντινός, ὁ Π. Α. Σ., ὁ Κουτσονίκας, ὁ Ι. Γούσης καὶ ἄλλοι ἐκ δὲ τῶν ξένων πολλοί. Ἐνταῦθα δὲ μόνον τῶν ἡμετέρων ἐπανερθῶ ἀσυμφωνίας τινὲς καὶ ἁμαρτήματα· διότι ἐξ αὐτῶν πλανηθέντες καὶ οἱ ξένοι παρυστόρησαν τὸ πρᾶγμα. Προβαίνω λοιπὸν εἰς τὴν διήγησιν τοῦ γεγονότος ὅπως ἐξιστόρησεν αὐτὸ πρὸς τοὺς Καμαριναίους ὁ κατὰ τὸ 1886 τελευτήσας ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν Ἀγαθάγγελος, ὅστις ἤκουσεν ὅλην τὴν τραγικωτάτην αὐτὴν ἱστορίαν ἀπὸ στόματος τῆς ἐκ τῆς καταστροφῆς ἐκείνης διασωθείσης Λάμπρος, ἥτις διήνυσεν τὸν βίον αὐτῆς ἐν τῇ ἰδίᾳ μονῇ.

Περὶ τῆς εἰς τὸ Ζάλογγον ἀποχωρήσεως τῶν Σουλιωτῶν γράφει ὁ Περραιβός τὰδε: «Ὁ δὲ καπετὰν Κίτζο Μπότζαρης, καὶ καπετὰν Κουτζονίκας, καὶ καπετὰν Παλάσκας, ἀπατήσαντες τοὺς ἐναπολειφθέντας, τοὺς ὠδήγησαν εἰς τὸ Ζάλογγον» (*Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας* ἐκδ. Βενετίας 1815, τόμ. β', σελ. 35—36), καὶ κατωτέρω: «Ἐπειτα ἔξαφνα ὤρμησαν (τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ) εἰς τὸ Ζάλογγον, διὰ νὰ ἀποθυσιάσουν καὶ ἐκεῖνους, ὅπου ἀπὸ κακὴν τους τύχην ἐπῆγαν ἐκεῖ. Τότε ἐγνώρισαν ὁ Κουτσονίκας, καὶ Κίτζιο Μπότζαρης τὴν συνειθισμένην ἀντιπληρωμὴν, ὅπου δίδει ὁ Βεζύρης εἰς τοὺς πιστοὺς τοῦ προδότα, πλὴν ἡ μετάνοια τότε ἦτον ἀνωφελής» (*Ἱστορ. Σουλ. καὶ Πάργ.* ἐκδ. Βενετίας 1815, τόμ. β', σελ. 39). Εἰς τὸ ἁμάρτημα τοῦτο τοῦ Περραιβοῦ, τὸ ὅτι καὶ ὁ Κίτζος Μπότζαρης ἐπορεύθη εἰς Ζάλογγον περιπίπτει καὶ ὁ Ἀραβαντινός ἀκολουθῶν βεβαίως αὐτόν· διότι γράφει, ὅτι ὁ Κίτζος Μπότζαρης καὶ ὁ Κουτζονίκας, οὓς ὀνομάζει προαγωγούς καὶ προδότας τῆς πατρίδος αὐτῶν, ἐπορεύθησαν εἰς Ζάλογγον (*Χρονολογία τῆς Ἡπείρου* τόμ. α', σελ. 295, σημ.). Ἐπίσης καὶ ὁ Π. Α. Σ. γράφει, ὅτι οἱ Σουλιῶται ὠδηγήθησαν εἰς Ζάλογγον ὑπὸ τοῦ Κίτζου Μπότζαρη καὶ τοῦ Κουτσονίκα (*Τὸ Σουλὶ ἢ τὰ ἡρωικὰ θαύματα τῶν Σουλ.* ἐκδ. β', σελ. 236). Τὸ ἁμάρτημα αὐτοῦ ὁ Περραιβός διορθοῖ ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει οὕτω

γράφων: «ὁ Κίτζος Μπότζαρης, Κουτσονίκας, Κωλέτζης, Φωτομάρας καὶ Παλάσκας (ὁ πρωτκίτιος ὅλων τῶν τραγικῶν συμβάντων) μετὸς παρὰ τῶν ἰδίων ἀπατηθέντας, διεβιδάσθησαν οἱ μὲν εἰς Βουργαρέλι, οἱ δὲ εἰς Ζάλογγον» (*Ἱστορ. Σουλ. καὶ Πάργας* ἔκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. α', σελ. 153). Ὁ Λάμπρος Κουτσονίκας ἀναγράφει τὴν ἀλήθειαν λέγων, ὅτι ὁ Κίτζος Μπότζαρης ἐσυντρόφευσε τοὺς μεταβάντας εἰς Ζάλογγον καὶ ἀκολούθως μετέβη εἰς Βουργαρέλι (*Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως* τόμ. α', σελ. 73). Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰ. Γούσης λέγει, ὅτι ἐκ τῶν λοιπῶν Σουλιωτῶν ὑπὸ τὸν Κ. Βότζαρη, Γούσην, Μπεῦσμὸν, καὶ Κουτζονίκαν, ἄλλοι εἰς Βουργαρέλι καὶ ἄλλοι εἰς Ζάλογγον ἐτράπησαν (*Ἱστορικὰ Σουλίου. Παράσσος* τόμ. ΙΑ', σελ. 33).

Κατὰ τὴν ἐν Ζαλόγγῳ κατὰ τῶν Σουλιωτῶν ἐπίθεσιν, λέγει ὁ Περραιβός: «ἄρπαξαντες (οἱ Σουλιῶται) μετὰς ἰδίας χεῖρας τὰ ἄκακα, καὶ τρυφερὰ αὐτῶν βρέφη, τὰ ἔρριπτον κάτω ἀπὸ τὸν κρημνόν. Ἐπειτα αἱ μητέρες πιάνοντας μίαν μετὰ τὴν ἄλλην τὰ χεῖρια τοὺς, ἄρχησαν καὶ ἐχόρευαν, χορεύουσαι δὲ ἐπηδοῦσαν εὐχαρίστως μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης ἀπὸ τὸν κρημνόν» (*Ἱστορ. τοῦ Σουλ. καὶ Πάργας* ἔκδ. 1815, τόμ. β', σελ. 40). Τὴν ποιητικὴν ταύτην καὶ λαμπρὰν εἰκόνα, ἣν ἐδημιούργησεν ἡ εὐφάνταστος διάνοια τοῦ Περραιβοῦ, καὶ ἣν παρεδέχθησαν πάντες οἱ μετ' αὐτὸν γράψαντες, ἀνῆρσεν ἄρδην αὐτὸς αὐτὸς ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει, ξηρῶς ξηρῶς ἀναγράφων: «γυναῖκες τινὲς ὡσεὶ ἐξήκοντα, ὅλαι σχεδὸν χῆραι, ἰδοῦσαι τὸν κίνδυνον ἀναπόφευκτον ἐπρόκρινον, παρὰ τὴν πολυπαθὴ καὶ κατησχυμένην αἰχμαλωσίαν, τὸν ἥρωϊκὸν καὶ στιγμιαῖον θάνατον τῆς αὐτοκτονίας, ἀνὰ βῆσαι ἐπὶ τινος κρημνώδους ὕψους κατέρριπτον πρῶτον τὰ τρυφερὰ καὶ φίλτατα αὐτῶν τέκνα, ἐπομένως δὲ μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης ἐρρίπτοντο καὶ αὐταὶ κύθορμήτως ἀπὸ τοῦ κρημνοῦ. . . » (*Ἱστορία Σουλ. καὶ Πάργας* ἔκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. α', σελ. 157). Μετὰ τὴν ἐνδοξὴν ταύτην καταστροφὴν τοὺς αἰχμαλωτισθέντας: «ὁ Βεζύρης τοὺς ἐλευθέρωσε καὶ τοὺς ἔστειλε εἰς τὸ Βουργαρέλι ὅπου ἦσαν καὶ οἱ ἄλλοι πρωτοφυγάτοι Σουλιῶται, μαζὺ μετὰ τὸν κάπετὰν Κίτζιον Μπότσαρη» (*Ἱστορ. Σουλ. καὶ Πάργας* ἔκδ. Βενετίας 1815, τόμ. β', σελ. 41), καὶ ὅτι: «Ἐκεῖ ἐσυνάχθησαν (εἰς Βρεστινίτζαν) ἄλλοι ἀπὸ τοῦ Βουργαρέλι, καὶ ὅσοι εἶχον γλυτώσῃ ἀπὸ τοῦ Ζάλογγον, καὶ ἐπρόσμεναν τὸν κάπετὰν Παλάσκκ ἀπὸ τὰ Ἰωάννικα, διὰ τὰ τοὺς φέρῃ καθεὶς εἶδῃσιν, ὁ ὁποῖος εἶχε πηγαίνει κατ' εὐθείαν εἰς τὸν Βεζύρη, ἀφ' οὗ ἐγλύτωσαν ἀπὸ τοῦ Ζάλογγον.» (*Ἱστορ. Σουλ. καὶ Πάργας* ἔκδ. Βενε-

τίας 1815, τόμ. 6', σελ. 44). Εἰς τὴν τρίτην ἐκδοσιν τοιοῦτόν τι δὲν λέγει, πλάττει ὅμως ἕτερά τινα (*Ἱστορ. Σουλίου καὶ Πάργας* ἐκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. α', σελ. 160—161). Ὁ Λεοντάριος Παλάσκας, ὃν ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει τῆς *Ἱστορίας* αὐτοῦ μετονομάζει Τριαντάφυλλον, πιθανὸν νὰ ἐπορεύθη εἰς Ἰωάννινα παρὰ τῷ Ἀλῇ Πασᾷ, πρὶν ὅμως μεταβῆ εἰς Βουργαρέλιον διότι εἰς Ζαλόγγον δὲν ἐπορεύθη.

Ἐκ τῶν διασωθέντων ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ζαλόγγου Σουλιωτῶν τὰ δύο τρίτα αὐτῶν, ἦτοι περὶ τοὺς ἑκατὸν πεντήκοντα σχεδόν, κατέφυγον εἰς Πάργαν, οἱ δὲ λοιποὶ παρεδόθησαν τῷ τυράννῳ καὶ ἀπεστάλησαν εἰς Ἰωάννινα, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Βουργαρέλιον (*Ἱστορ. Σουλίου καὶ Πάργας* ἐκδ. Βενετίας 1815, τόμ. β', σελ. 41). Καὶ ὁ Ἀραβαντινὸς λέγει, ὅτι μετὰ τὴν ἐν Ζαλόγγῳ καταστροφὴν μόλις ἑκατὸν πεντήκοντα ἐκ τῶν ὀκτακοσίων, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Μπότσαρη, ἠδυνήθησαν νὰ διασωθῶσιν εἰς Βουργαρέλι (*Χρονολ. τῆς Ἡπείρου* τόμ. α', σελ. 296). Ὡσαύτως καὶ ὁ Π. Α. Σ. λέγει, ὅτι οἱ διασωθέντες ἐκ τῆς καταστροφῆς ἐκείνης περὶ τοὺς ἑκατὸν ἐξήκοντα ὁδηγήθησαν εἰς Βουργαρέλι (*Τὸ Σοῦλι ἢ τὰ ἡρωϊκὰ θαῦματα τῶν Σουλ.* σελ. 216). Ἐν δὲ τῇ τρίτῃ ἐκδόσει αὐτοῦ ὁ Περραιβὸς λέγει: «...ἀπεστάλησαν (οἱ αἰχμαλωτισθέντες) εἰς τὰ Ἰωάννινα, καὶ ἐκεῖθεν δὲ εἰς Βουργαρέλι, ὅπου ἦσαν καὶ οἱ ἀρχῆθεν ἀκολουθήσαντες τὸν Βότσαρην. Ἐν τοσοῦτῳ ἐκ πεντακοσίων σχεδὸν ψυχῶν ἀνδρὺν γυναικῶν καὶ παίδων, μόλις ἐσώθη τὸ ἥμισυ εἰς τὴν Πάργαν μετὰ τινῶν τραυματιῶν, ἐκ δὲ τῶν Τούρκων ὑπὲρ τοὺς διακοσίους ἐφονεύθησαν» (*Ἱστορ. Σουλ. καὶ Πάργας* ἐκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. α', σελ. 158).

Ἀναγράφων ὁ Περραιβὸς τὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἐνδόξου Ζαλόγγου οὐδὲν μνημονεύει τοῦ Κουτσονίκα ἂν ἐφονεύθη ἢ διεσώθη (*Ἱστορ. Σουλ. καὶ Πάργας* ἐκδ. Βενετίας 1815, τόμ. 6', σελ. 39—41), ὅπερ ἀποσιωπᾷ καὶ ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει (*Ἱστορ. Σουλίου καὶ Πάργας* ἐκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. α', σελ. 156—158). Καὶ ὁ Π. Ἀραβαντινὸς ἐπόμενος, φαίνεται, τῷ Περραιβῷ ἀποσιωπᾷ τοῦτο (*Χρονολ. τῆς Ἡπείρου*, τόμ. α', σελ. 296, σημ.). Ἐκ τῆς σιωπῆς δὲ ταύτης τοῦ Περραιβοῦ, ὡς φαίνεται, πλανηθεὶς ὁ Π. Α. Σ. ἀνέγραψεν ὅτι ὁ Κουτσονίκας ἐν Ζαλόγγῳ ἀνδρείως κατέλυσε τὸν βίον ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν πολλῶν (*Τὸ Σοῦλι ἢ τὰ ἡρωϊκὰ θαῦματα τῶν Σουλ.* ἐκδ. 6', σελ. 236). Παραδόξως δὲ περιέπεσεν εἰς τὸ ἀμάρτημα τοῦτο καὶ ὁ Ἰ. Γούσης, γράψας ὅτι ὁ γέρο-Κουτσονίκας ἐφονεύθη κατὰ τὴν ἐνδοξὸν καταστροφὴν τοῦ Ζαλόγγου. Ἡμαρτημένως προσέτι γράφει, ὅτι καὶ ὁ Νότης Μπότζαρης πληγείς διεσώθη ἐκ τῆς καταστροφῆς.

τοῦ Ζαλόγγου (*Ιστορικὰ Σουλίου. Παρνασσὸς* τόμ. ΙΑ', σελ. 33).
 "Ὅτι δὲν ἐφονεύθη ὁ Κουτσονίκας εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ζαλόγγου, ἀλλὰ συνελήφθη αἰχμάλωτος, τοῦτο ὅχι μόνον διέσωσεν ἡ παράδοσις τῶν Καμαριναίων, ἀλλὰ καὶ ὁ ἑγγονος αὐτοῦ ἀνχγράφει τὸ πρᾶγμα, λέγων ὅτι ἐφονεύθη μετὰ τῶν δύο αὐτοῦ υἱῶν εἰς τὴν ἐν Σέλτσφ ἡρωϊκὴν καταστροφὴν (*Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστ.* τόμ. α', σελ. 77, 84 καὶ σημ. σελ. 85).

Ἐκ τῶν περιγραφάντων τὸ ἐν Ζαλόγγῳ ἡρωϊκὸν ἔργον εὐδαις ἐπεσκέφθη τὸν ἐνδοξόν τοῦτον τόπον πρὸς ἀκριβῆ τῶν ιστορουμένων ἐκθεσιν, ἀλλ' ἅπαντες ἔχουσι γράφει ἐκ διηγήσεων ἄλλων προσώπων. Ἐγὼ ὅμως, ὡς ἐπισκεφθεὶς τὸν τόπον, συνδυάζων τὰς διηγήσεις αὐτῶν οὐδόλως συμφωνῶ μὲ τὰ μέχρι τῆς σήμερον ἐκτεθέντα. Μόνον δὲ ἡ τοῦ Λάμπρου Κουτζονίκα διήγησις συμφωνεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲ τὰ ἐκ παραδόσεως παρὰ τοῖς Καμαριναίοις ἀπομνημονευόμενα. Τὴν δὲ διήγησιν αὐτοῦ τούτην ὁ Κουτσονίκας ἔχει βεβαίως ἀκούσει ἐξ οἰκογενειακῶν παραδόσεων, τοῦ πάπου αὐτοῦ ὄντος τοῦ κυρίου ἀρχηγοῦ τοῦ ἐν Ζαλόγγῳ ἡρωϊκοῦ δράματος.

Τὴν παντελὴ τῶν Σουλιωτῶν ἐξολόθρευσιν μηχανώμενος ὁ θηριώδης Ἀλῆς κατώρθωσε διὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Βελῆ Πασᾶ, ἡ μᾶλλον εἰπεῖν ἕνεκα τῶν μεταξὺ αὐτῶν διαιρέσεων καὶ διχοστασιῶν, νὰ διασπάσῃ αὐτούς, μετὰ τὴν ἐντιμὴν ἐκείνην συνθήκην τῆς παραδόσεως τοῦ ἐνδοξοῦ Σουλίου, καὶ τῆς ἐνόπλου ἀνχωρήσεως αὐτῶν μετὰ τῶν κινητῶν αὐτῶν πραγμάτων. Οὕτως οἱ ἐνδοξοὶ αὐτοὶ μαχηταὶ ἐγκαταλιπόντες τὴν πατρίδα αὐτῶν κατὰ τὴν 16 Δεκεμβρίου τοῦ 1803 διηρέθησαν εἰς τρεῖς μέρη, ἐξ ὧν ἡ μεγαλύτερα περὶ τοὺς δισχιλίους ὑπὸ τὸν Ἰζαβέλαν, Δράκον, Δαγκλῆν, Ζέρβαν καὶ ἄλλους ἐτράπησαν τὴν πρὸς τὴν Πάργαν ἄγουσαν, ἐνθα καὶ διετώθησαν διαφυγόντες τὸν κίνδυνον τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ παρασπονδήσαντος τυράννου· ἐννεακόσιοι δὲ περίπου ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Κίτσου Μπότσαρη, Ν. Κουτσονίκα, Φωτομάρα, καὶ ἄτεροι πάλιν περὶ τοὺς ἑξακοσίους ὑπὸ τὸν Μπότσαρην ἐτράπησαν τὴν εἰς Βουργαρέλιον τῶν Τσουμέρκων (Κιμερίων), ἐνθα πρὸ ἐτῶν εἶχεν ἀποκατασταθῆ ὁ Γεώργιος Μπότζαρης· οἱ δὲ λοιποὶ τριακόσιοι περίπου, παρεπείσθησαν, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τοῦ τυράννου ὑποσχεθέντος αὐτοῖς ὅτι θὰ τοῖς δώσῃ οἶον θελήσωσι τόπον πρὸς κατοίκησιν, καὶ πρὸς καπετανάτα. Ἐπίστευσαν λοιπόν, λέγει ὁ Ἀρχιερατικὸς, βρασιθέντες εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν πίστιν τοῦ Ἀλῆ, καὶ ἐξέλεξαν πρὸς κατοικίαν τὴν περιοχὴν Λάμαρης (*Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου* τόμ. α', σελ. 296 σημ.). Ὁ δὲ Ι. Γούσης

λέγει: «ἐπίστευσαν ὅτι τότε τοῦλάχιστον δὲν μετήρχετο δόλον, καὶ ὅτι θὰ ἤρκετο εἰς τὰ μέγροι τοῦδε» (*Ἱστορικὰ Σουλίου. Παρρασὸς* τόμ. 1Α', σελ. 33). Οὕτω δὲ καὶ ὁ Κουτσονίκας λέγει ὅτι ἐπείσθησαν νὰ μείνωσι καὶ κατοικήσωσιν εἰς Ζαλόγγον (*Γενικὴ Ἱστορ. Ἑλλ. Ἐπαν. τόμ. α', σελ. 72—73*). Ἐξέλεξαν λοιπὸν ὡς πρόσκαιρον κατοικήσιν τὴν μονὴν τοῦ Ζαλόγγου, ἐν ἣ ἔφθασαν τὴν 18 Δεκεμβρίου τοῦ 1803· αἱ δὲ πατριαὶ αἱ αὐτόσε μετοικήσασαι ἦσαν αἱ τοῦ Κουτσονίκα, Γούση Μπούσμπου, Μαλαμάτων, Καραμπινάτων, Φωτομάρα, Τζωρτζάτων καὶ Μποτζιάτων.

Οὗτοι λοιπὸν οἱ περὶ τοὺς τριακοσίους συμποσούμενοι σὺν γυναίξιν καὶ τέκνοις ἔφθασαν τὴν 18 Δεκεμβρίου εἰς τὴν ἐν Ζαλόγγῳ μονὴν, τῶν Ἰαξιαρχῶν, ἀνατολικῶς τοῦ Σουλίου κειμένην, δεκάωρον δὲ ἀπέχουσαν αὐτοῦ, καὶ ἐν αὐτῇ παρέμειναν περὶ τὰς δύο ἡμέρας, ὅποτε τὴν 20 Δεκεμβρίου ἐπεφάνη στρατιὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ὃν διεβουκόλει ἡ ἰδέα ὅτι ἔμελλεν οὕτω νὰ ζωγρήσῃ τοὺς πάντας ἀποκλείων αὐτοὺς ἐντὸς τῆς μονῆς, ἢ καὶ ἀναγκάζων ν' ἀνέλθωσιν εἰς τὸν βουνὸν τοῦ Ζαλόγγου, ὅπου προλαβὼν ἔστειλε στρατὸν καὶ κατέλαβεν ἐν τῷ κρημνώδει αὐτῷ τόπῳ πάντα τὰ πρὸς διάδρασιν τοῦ καταδιωκομένου θηράματος αὐτοῦ ἐπιτήδεια μέρη. Ἐσύγκειτο δὲ ὁ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον σταλὲς στρατός, ὅστις ἐξεκίνησεν ἀπὸ τοῦ Παλαιόρροφου, ἐκ χιλίων Ἀλβανῶν ὑπὸ τὸν Μπεκίρ Τζογαδοῦρον· ὁ δὲ υἱὸς τοῦ σατράπου Βελῆς μετ' ἑτέρων χιλίων περίπου ἐπορεύθη εἰς Καμαρίναν καὶ κατέλυσε παρὰ τῷ Γεωργίτσα, ὃν καὶ ἀπέστειλε μετὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ καὶ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργίτσα Πάνου κατὰ τῶν ἐν τῇ μονῇ ἀμερίμνως διατρίβόντων, ἵνα συλλάβωσιν ἅπαντας καὶ ἀπάξωσι πρὸς αὐτόν.

Ἐν ᾧ λοιπὸν οἱ Σουλιῶται διήγον ἥσυχοι ἐν τῇ μονῇ μηδὲν ὑποπεύοντες, τὴν 23 δεκεμβρίου ἐκίνησαν ἐκ Καμαρίνας οἱ στρατοὶ τοῦ Ἀλῆ ὁδεύοντες κατὰ τῆς μονῆς καὶ περὶ τὴν ὀγδόην πρωϊνὴν ὤραν παιδίᾳ τινὰ τῶν Σουλιωτῶν παίζοντα ἔξωθεν τῆς μονῆς, ἰδόντα αὐτοὺς ἐπερχομένους ἔτρεξαν ἐντὸς φωνάζοντα «Τοῦρκοι, Τοῦρκοι». Παρευθὺς δὲ οἱ Σουλιῶται συνασπισθέντες σὺν γυναίξιν καὶ τέκνοις, καὶ αὐτοφεί βεβαιωθέντες περὶ τῆς ἐπελεύσεως αὐτῶν, ἐτράπησαν τὴν πρὸς τὸν βουνὸν ἄγουσιν, οὐδεμιᾶς ἄλλης διεξόδου ὑπαρχούσης πρὸς ὑποχώρησιν, σκοποῦντες δὲ οὕτω νὰ κατέλθωσιν ἐκ τοῦ ἀρκτικοῦ μέρους πρὸς τὸ Παλαιόρροφον καὶ σωθῶσι διὰ τῆς φυγῆς. Ἀλλ' ὅταν ἀνελθόντες εἰς τὸν βουνὸν καὶ πρὸς τὸ μέρος ἐκεῖνο ὁδεύοντες εἶδον τοὺς περὶ τὸν Μπεκίρ Τζογαδοῦρον κατέχοντας αὐτό, τότε δὴ τότε κα-

τανοήσαντες τὸν μέγιστον κίνδυνον ἐν ἐκινδύνεον ταθιμένοι ὄντες μεταξὺ δύο ἐχθρικῶν πυρῶν ἔκ τε τῶν ἔμπροσθεν καὶ τῶν ὀπίσθεν, ἀπεφάσισαν, ἵνα ἀποφύγῃσι τὰ δεινὰ τοῦ ἀργαλέου ἐξανδραποδισμού, νὰ δώσωσι τέλος τῆς ζωῆς των διὰ πράξεως τόσον σπαρταχάρδίου ὅσον καὶ ἡρωικῆς· διότι φέροντες ἔρριψαν πρῶτον τὰ τέκνα αὐτῶν κατὰ τοῦ φορικώδους βαράθρου, εἶτα δὲ διὰ τῆς σπάθης μαχόμενοι ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες ἔρριψαν ἐκυτοὺς καὶ οὗτοι ἐπὶ τῶν ἀσπαιρόντων πτωμάτων τῶν φιλτάτων αὐτῶν. Ἐκ τούτων δὲ ὅσοι μὲν κατέπεσον ἐκ τῆς τοποθεσίας *Εἰκόνας* εἰς τὸ βάραθρον ἐτελεύτησαν συντριβέντες· πολλοὶ δὲ ἐξ ὧν ἔρριφθῆσαν ἐκ τῶν παραπλεύρων ἀποκρήμνων αὐτῆς βράχων, ἐμπλακέντες μεταξὺ τῶν συμφύτων δένδρουφίων καὶ ἄλλων ἀκανθῶδων θάμνων διεσώθησαν ἐπ' αὐτῶν στηριζόμενοι, ἀναξίως ἐαυτῶν φιλοψυχήσαντες καὶ τοῦ ἐνδόξου θανάτου προτιμότεραν θεωρήσαντες τὴν αἰσχυρὰν αἰχμαλωσίαν παρ' ἀπίστω καὶ ἀπηνεστάτῳ τυράννῳ. Ἐκ τούτων δὲ ὁ μὲν Φωτομάρας *βλάμης* ὢν τοῦ Μπεκίρ Τζογαδούρου καὶ ὑπ' αὐτοῦ βοηθηθεὶς διέφυγε πρὸς τὸ Παλαιορρόφορον καὶ ἀπῆλθεν εἰς Πάργαν. Ὁ δὲ Ν. Κουτσονίκας τραυματισθεὶς εἰς τὸν πόδα ἐζωγρήθη μετ' ἄλλων δέκα περίπου. Κατὰ τὴν κατάπτωσιν δὲ ἀπέθανον περὶ τοὺς τριάκοντα, ἐτραυματίσθησαν περὶ τοὺς δέκα, καὶ ἐκ τῶν φευγόντων καὶ καταδιωκομένων ἐπὶ τῶν δυσβάτων ἐκείνων μερῶν ἐζωγρήθησαν ὀλίγοι τινές· ἄλλοι δὲ ἐκρύβησαν, ὅσον ἡδυνήθησαν· ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων πάλιν τινὲς μὲν ἐζωγρήθησαν, ἐκ τῶν κλαυθυρισμῶν προδοθέντες τῶν ἐπιζησάντων παιδίων, ἅτινα ἠναγκάζοντο τούτου ἕνεκα ν' ἀποπνίγῃσι· πολλοὶ δὲ διέμειναν κεκρυμμένοι, ὀλίγιστοι δὲ διεσώθησαν καταφυγόντες εἰς Πάργαν, ἐν οἷς καὶ ὁ Φωτομάρας, ὡς ἀνωτέρω διέλαβον. Πάντα δὲ ταῦτα συνέβησαν ἐντὸς ὀλίγων ὥρων. Τὰ δὲ λεγόμενα περὶ ὀχυρώσεως αὐτῶν καὶ διανυκτερεύσεως ἐπὶ τοῦ βουνοῦ δὲν ἔχονται ἀληθείας.

Ἐκ δὲ τῶν καταρριφθέντων παιδίων πέντε διεσώθησαν μετενεχθέντα εἰς Καμαρίναν, ἐξ ὧν ἓν ἄρεν καὶ ἓν θῆλυ κατέμειναν αὐτόθι. Ἐν δ' ἑτερον κοράσιον ἑπταετής *Λάμπρω* καλούμενον, αὖξηθὲν τῇ ἡλικίᾳ ἐγένετο μοναχὴ καὶ διήνυσεν τὸν βίον αὐτῆς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ζαλόγγου. Ἐκ ταύτης λοιπὸν τῆς γυναικὸς διεσώθη ἐν Καμαρίνᾳ ἡ παράδοσις τοῦ λαμπροῦ τούτου ἔργου τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας. Ἀπομνημονεύουσι πρὸς τούτοις ἐν Καμαρίνᾳ περὶ ἑνὸς τῶν παιδίων τούτων, ὅτι ξενιζομένου τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Γεωργίτσα, ἐν ᾗ ἀνετρέφετο τὸ παιδίον αὐτό, ἠναγκάσθησαν νὰ τὸ ἀποκρύψῃσι, καθὼς σουλιωτικὸν γέννημα,

ἄνωθεν τοῦ ὀροφώματος. Κατασχεθὲν δὲ ὑπὸ τῆς φυσικῆς ἀνάγκης προσοῦρησεν ἐκεῖ, καὶ τὸ οὖρον κατέρρευσεν ἐπὶ τοῦ καθημένου σατραπείου. Τοῦτου δὲ ὡς εἰκὸς παραχθέντος καὶ ἐρωτήσαντος περὶ τοῦ πράγματος, ἀπεκρίθησαν οἱ ἐν τῷ οἴκῳ προφασιζόμενοι ὅτι γαλῆ δῆθεν διερχομένη τὸ ὀρόφωμα προσοῦρησεν. Ἴσως ὁμῶς τοῦτο νὰ συνέβη ἄλλως ἢ ὅπως ἔχει ἡ παράδοσις τῶν Καμαριναίων.

Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἐπιδιώκων τὴν ὀλοσχερῇ ἐξαφάνισιν τῶν Σουλίων δι' αἰχμαλωσίας ἢ θανάτου, βλέπων δὲ ὅτι πολλοὶ διεσώθησαν δὲν ἡνυχαισθήθῃ. Κατ' ἐντολὴν δ' αὐτοῦ προσαχθεὶς ἐνώπιόν του ὁ ζωγρηθεὶς Ν. Κουτσονίκας (ὁ δὲ Ι. Γούσης προστίθῃσιν ὅτι καὶ ὁ Πήλιος Γούσης πληγείς ἡχμαλωτίσθη, καὶ προσήχθη καὶ αὐτὸς ἐνώπιον τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ [*Ἱστορικὰ Σουλίου. Παρνασσὸς τόμ. ΙΑ', σελ. 33—4*]) εἰς Ἰωάννιναν, ἤλεγξε μετὰ παρρησίας πολλῆς τὴν παρασπόνδῃσιν καὶ ἀπιστίαν αὐτοῦ. Ὁ δὲ Ἀλῆς δικαιολογούμενος δῆθεν ἔλεγε· Διατί ἐφύγετε; Ἐγὼ ἔστειλα νὰ διανείμω εἰς ὑμᾶς τὰ σιφάκια καὶ καπετανάτα τῆς Λάμαρης, πᾶν δ' ὅ,τι συνέβη, ἐγένετο ἐκ παρανοήσεως· ὅθεν σπεῦσον νὰ μετακαλέσῃς τοὺς υἱοὺς καὶ λοιποὺς οἰκείους σου ἐκ Πάργας. Ἐκ τούτου φαίνεται παρὰ πείσθεις ὁ Κουτσονίκας μετεκαλέσατο αὐτούς. Ἰνα δὲ ἄρῃ ἀπ' αὐτοῦ πᾶσαν ἀπιστίαν ὑπόνοιαν παρέδωκεν εἰς αὐτὸν ὁ παλαμναῖος τύραννος καὶ ἅπαντας τοὺς συναιχμαλωτισθέντας ἵνα ἀποκατασταθῶσιν εἰς Βουργαρέλιον, ὅπου καὶ ἀπῆλθον, ὡς φαίνεται. Ἐκεῖ δὲ μετ' ὀλίγον ἐπιτεθέντος κατ' αὐτῶν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἐβιάσθησαν οὗτοι ν' ἀποχωρήσωσιν εἰς τὴν παρὰ τὴν Βρετσανίτζαν μονὴν τοῦ Σέλτσου· ἐκεῖ δὲ μετὰ τρίμηνον πολιορκίαν, ἀρχηγοῦ ὄντος τοῦ Κίτζου Μπότζαρη, ἀπέθανον ἡρωϊκῶς, ὀλιγίστων μόνον διασωθέντων. Κατὰ τινα δὲ ἐπιχειρηθεῖσαν ἐξοδὸν ἐφρονεύθη ὁ Ν. Κουτσονίκας μετὰ τῶν δύο υἱῶν αὐτοῦ Ἀθανασίου καὶ Ἰωάννου (*Γενικὴ Ἱστορία Ἑλλήνων. Ἑπαρ. τόμ. α', σελ. 84 καὶ 85 σημ.*). Ὁ δὲ Περραιβὸς ἐν τῇ τρίτῃ ἐκδόσει τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ λόγον ποιούμενος περὶ τῶν προδοσιῶν τοῦ γέροντος Κουτσονίκα προστίθῃσιν ἐν ὑποσημειώσει ταῦτα: «Οἱ υἱοὶ καὶ ἐγγονοὶ αὐτοῦ ἐδείχθησαν ἀτρόμητοὶ μαχηταὶ καὶ τίμιοι πατριῶται, ἐξαιρέτως δὲ ὁ Νάσης Κουτσονίκας (ἐκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. α', σελ. 129, σημ.).

Καὶ τοιαύτη μὲν εἶναι ἡ ἀληθὴς διήγησις τοῦ ἐν Ζαλόγγῳ ἡρωϊκωτάτου δράματος, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Καμαρίνας, μεθ' ἧς συμφωνεῖ κατὰ πολὺ καὶ ἡ διήγησις τοῦ Λάμπρου Κουτσονίκα. Πάντα δὲ τὰ ἄλλως πως ἐκτιθέμενα, κατ' ἐμέ,

κατατακτέα εἰσὶν ἐν τοῖς μυθεύμασιν. Δὲν πιστεύω δὲ ὅτι ἐκ τῆς διηγήσεώς μου ταύτης, ἀλλοίως οὕσης τῆς μέχρις σήμερον γνωστῆς, θὰ ὑποθέσῃ ὁ ἀναγνώστης ὅτι προτίθεμαι νὰ ἐλαττώσω τὴν δόξαν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Ζαλόγγου γεγονότος. Τὰ ἐνδόξα ἱστορικὰ ἔργα δὲν ἀμαυροῦνται διὰ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀκριβοῦς αὐτῶν περιγραφῆς. Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Ζαλόγγου καταφαίνεται τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἐλληνικοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῆς αὐταπαρνησίας. Τοσαῦτα δ' εἰσὶ τὰ ἡρωϊκὰ τῶν Σουλιωτῶν κατορθώματα καὶ τοιαύτη ἡ φιλοπατρία αὐτῶν, ὥστε ἀφίνοντες κατὰ μέρος τὰς ποιητικὰς περιγραφάς, καὶ γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν ἀποκαλύπτοντες δὲν μειοῦμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἐνδόξου γεγονότος· διότι, εἴτε χορεύουσαι αἱ Σουλιώτιδες κατέπιπτον εἰς τοῦ Ζαλόγγου τὸ βάραθρον ἐν ᾧ οὐδὲ νὰ κινηθῶσιν ὑπῆρχε τόπος, ἀλλ' οὐδὲ χρόνος διὰ τοιαύτην σκέψιν καὶ πράξιν, εἴτε ἄλλως ἐγένετο, ἐν τούτοις κατέπεσον φεύγουσαι τὸν πικρὸν καὶ σκληρὸν ἀνδραποδισμόν, καὶ διότι ἐγνώριζον ἐκ τῶν προτέρων τὴν ἀμείλικτον τοῦ ἀπηνεστάτου τυράννου μῆνιν δι' ὅσας ὑπέστησαν ἀλλεπαλλήλως οἱ πολυάριθμοι στρατοὶ αὐτοῦ αἰσχυρὰς ἡττας, ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη καταπολεμούμενοι ὑπὸ μιᾶς δρακὸς τῶν ἐνδόξων τούτων τέκνων τῆς εὐάνδρου Ἡπαίρου.

Ἐνταῦθα ποιῶμαι παρέκθεσίν τινα περὶ τῆς ἡρωίδος Ἑλένης Μπότζαρη καὶ τῶν ὀπλαρχηγῶν Χρηστάκη καὶ Γεωργίτσα. Ἡ ἐκ πρώτου γάμου θυγάτηρ τοῦ Κίτζου Μπότζαρη Ἑλένη, δεκαπενταετίας οὐσα ἐπολέμει εἰς Σέλτσον παρὰ τῷ ἀδελφῷ αὐτῆς Γιαννάκη· τούτου δὲ φονευθέντος ἀπῆλθε παρὰ τῷ θεῷ αὐτῆς Νίκζα πολεμοῦντι παρὰ τὸν Ἀχελῷον, καὶ πολλοὺς Τούρκους ἐφόνευσεν. Ὑπὸ τούτων δὲ περικυκλωθεῖσα, καὶ μὴ θέλουσα νὰ παραδοθῇ ἔρριψεν ἑαυτὴν εἰς τὸν Ἀχελῷον καὶ εὔρε τὸν ἐντιμον θάνατον ἐν τῷ ρεύματι τοῦ ποταμοῦ τούτου. Περὶ τῆς ἡρωίδος ταύτης διεσώθη τὸ ἐξῆς δημοτικὸν ᾄσμα·

Ὁλαις ἢ καπετάνισσαις κ' ἢ καπετανοπούλαις,

Ὁλαις τὴν Ἀρτάν πέρασαν 'ς τὰ Γιάννινα τῆς πάνε,

Κι' ἡ Λένω δὲν ἐπέρασε, μήτε σκλάβω πηγαίνει.

Μόν πῆρε δίπλα τὰ βουνά, δίπλα τὰ κορφοβούνια.

Πέντε Τούρκοι τὴν κυνηγῶν, πέντε τζοχαντζάρσοι.

Γυρίζ' ἡ Λένω καὶ τῶς λέ, καὶ μὲ θυμὸ τοῦς κραίνει,

Ποῦ πᾶτε βρὲ βρωμότουρκοι κ' ἐσεῖς πάληροζαγάρια;

Ἐγὼ 'μ' ἡ Λένω Μπότζαρη, ἡ ἀδελφὴ τοῦ Γιάννη,

Π' ἔκαμε τὴν Ἀρβανιτιὰ κ' ἐντύθηκε 'ς τὰ μαῦρα.

Ἐποινησάμενη μνείαν τῆς ἐνδόξου ταύτης ἡρώιδος, ἀδελφῆς τοῦ ἥρωος Μάρκου, διότι ἀποδίδεται τοῦτο ὑπὸ τινων εἰς ἕτερον μέλος τῆς οἰκογενείας ταύτης.

Ὁ Γιάννης Γεωργιτζᾶς κατήγετο ἀπὸ τὰ Σακαρέτον τοῦ Βάλτου ἐκ νομάδων Σκρακατσάνων καὶ ἐνυμφεύθη νομάδα Καραγκούνισσαν καλλιπάρειον. Εἶχε πρότερον τὸ καπετανᾶτον αὐτοῦ μετὰ τοῦ Λάπα εἰς τὸ χωρίον Ζερμί, ὅπερ ὁ Ἀλῆ Πασᾶς μετέφερεν εἰς Καμαρίναν. Δολοφονήσας τῇ συνκινέσει τοῦ Ἀλῆ ἐν τῷ χωρίῳ Λιμπόχοβα, μίαν ὥραν τῆς Καμαρίνας ἀπέχον καὶ νῦν ἔρημον, τὸν ὀπλαρχηγὸν αὐτῆς καπετὰν Χρηστάκην, ἐγένετο εἰς τῶν εὐνοουμένων τοῦ σατράπου καὶ ἐπομένως ἐχθρὸς τῶν Σουλιωτῶν, ὑπηρετῶν αὐτὸν πιστότατα. Εἰς ἐνδειξιν μάλιστα τῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοίας του ὁ Ἀλῆς οἰκοδόμησε δι' αὐτὸν καὶ οἰκήματα εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τῆς Καμαρίνας, σωζόμενα μέχρι τῆς σήμερον. Ὁ δὲ Χρηστάκης ἦν υἱὸς τοῦ καπετὰν Σπύρου ἀνδρὸς πλουσίου καὶ κτήματα πολλὰ ἔχοντος ἐν Πρεβέζῃ, φίλος μὲν ἀριστος τῶν Σουλιωτῶν, ἐχθρὸς δὲ τοῦ Ἀλῆ ἄσπονδος. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς τούτου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Πρεβέζης ἰδοὺ πῶς ἐκφράζεται ὁ Περραιβός: «... καὶ ἐμποδιζομένου [τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ] μίαν, ἢ δύο ἡμέρας μὲ πόλεμον, ἐφθανε καὶ ἄλλη βοήθεια ἀπὸ τὴν Λευκάδα (ἢ ὅποια ἀπέχει μίλλια δώδεκα) τόσον ἀπὸ Γάλλους, ὅσον καὶ Πρεβυζάνους, τοὺς ὁποίους ὁ καπετὰν Χρηστάκης Καλόγηρος¹ εἶχε πηγαίνῃ πρὸ δύο ἡμερῶν νὰ τοὺς συνάξῃ· καὶ τὴν ἰδίαν (ἤγουν τὴν τρίτην, ὀκτωβρίου δώδεκα 1798) ἡμέραν, ὅπου ὁ ἐχθρὸς συνέκρουσε τὸν πόλεμον, εἶχε κινήσει καὶ ὁ καπετὰν Χρηστάκης μὲ τριακοσίους Γραικοὺς καὶ ἑκατὸν πενήντα Γάλλους ἀπὸ τὴν

¹ «Καπετὰν Χρηστάκης Καλόγηρος εἶναι υἱὸς τοῦ καπετὰν Σπύρου, κάτοικος εἰς τὴν Πρεβυζαν καὶ μὲ ἄρκετὰ ὑποστατικά, νέος πολλὰ χαριέστατος, καὶ φιλογενής. Πάντα ἐστάθη ἐναντίος τοῦ Πασιᾶ, καὶ πολλὴν ζημίαν τῷ ἐπροξένησεν εἰς τὰ σύνορά του. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Πασιᾶς πολὺν ἀγῶνα ἔβαλε καὶ βάνει διὰ νὰ τοῦ ὑστερήσῃ τὴν ζωὴν, ἀλλ' εἶναι δύσκολον. Εἶναι ὅλος ἀφιερωμένος ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὸ Σαῦλε, ἐπειδὴ διὰ μέσου ἐκείνων ἐδοξάσθη, καὶ μετ' ἐκείνων θέλει ἀποθάνει. Ὅσον ψωμὶ περισσεύει ἀπὸ τὴν τράπεζάν του τὸ στέλλει πάντα εἰς αὐτούς. Οἱ στρατιῶται αὐτοῦ ἐθουσιάσθησαν εἰς τὴν Πρεβυζαν πολεμῶντες, καὶ ἂν ἐπρόφθανε καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἀγίαν Μαῦραν ἦτον ὑποκαίμενος ἢ νὰ νικήσῃ, ἢ νὰ ἀποθάνῃ δι' ἀγάπην τῆς Πατρίδος του. Ἀφ' οὗ ἐσκλαβώθη ἡ πατρίς του ἐπρόστρεξεν εἰς τὸν Οὐσακῶφ καὶ ἐτιμήθη· φεύγοντος δὲ αὐτοῦ ἔμεινεν εἰς τὴν Ἰονικὴν Πολιτείαν, ἀπὸ τὴν ὅποιαν ἐτιμήθη εἰς βαθμὴν Μαγιόρου διὰ τὴν ἀξιοσύνην καὶ πίστιν του.» (Ἱστορία σθέντομος τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας ἐκδ. Παρισίων 1803, τόμ. α', σελ. 5—6).

ἀγίαν Μαῦραν, ἀλλ' ὄντας ὁ καιρὸς βροχώδης, καὶ ἡ θάλασσα κυματοῦσα, δὲν ἐπρόφθασεν. . . .»

Τὰς ἱστορικὰς ταύτας ἀληθείας, ἐκ τῶν ὀλιγίστων ὅσαι ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Περραιβοῦ, οὔτε ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσει, οὔτε ἐν τῇ τρίτῃ ἐν Ἀθήναις ἀναφέρει, ἀποσιωπῶν ὅλως τὰ κατὰ τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον. Ὁ καπετὰν Χρηστάκης μνημονεύεται καὶ ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ πρὸς τοὺς Παργίους, ἀπὸ Μαργαριτίου τῇ 12 Νοεμβρίου τοῦ 1798 γραφείσῃ, ἐν ᾗ λέγει πρὸς τοὺς Παργίους : « . . καὶ οἱ χωρικνοὶ σας πήραν τὸ κεφάλι τοῦ Χρηστάκη, καὶ τῶν ἄλλωνόνε, ὅτι σᾶς θέλει τὴν καλοσύνην νὰ σᾶς φτιάκῃ, καθὼς ἔφτιακε τοὺς Πρεβυζάνους . . ». Οἱ δὲ Πάργιοι εἰς ταῦτα ἀπαντῶσι περὶ τοῦ Χρηστάκη τὴν ἰδίαν ἡμέραν τοῦ 1789 : « ἡμεῖς, οὔτε Χρηστάκην, οὔτ' ἄλλον τινὰ ἀπὸ τοὺς γειτόνους ἀκούομεν . . . » (Ἱστορία συντομος τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας ἐκδ. Παρισίων 1803, τόμ. α', σελ. 111 καὶ 213—114). Τί δὲ νομίζει ὁ ἀναγνώστης ὅτι γράφει ὁ παλιμβουλὸς Περραιβὸς περὶ τοῦ Χρηστάκη, τοῦ ὑπ' αὐτοῦ τοσοῦτον ἐν τῇ ἀλώσει τῆς Πρεβέζης ἐπαινεθέντος καὶ ἐκθειασθέντος ; Ἰδοὺ αὐταῖς λέξεσιν « . . . τοῦ Χρηστάκη » εἶναι ὁ ἴδιος ὁποῦ εἰς τὸν τῆς Πρεβύζας πόλεμον ἀναφέραμεν· ἐπειδὴ ἐπῆγε νὰ φυλαχθῇ, καὶ εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν νὰ ἐκδικηθῇ, ἂν ὁ ἐχθρὸς ἤθελεν ἔλθῃ. » (Ἱστορ. Σύντ. Σουλ. καὶ Πάρ. ἐκδ. Παρισίων 1803, τόμ. α', ὑποσημ. 6', σελ. 111). Τὰς εἰρημένους ἐπιστολάς ἀναδημοσιεύει ὁ Περραιβὸς καὶ ἐν ταῖς μετὰ ταῦτα γενομέναις δύο ἐκδόσεσι τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ (ἐκδ. Βενετίας 1815, τόμ. α', σελ. 136—138, καὶ ἐκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. 6', σελ. 33—35). Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει παραλείπει ὅλως τὴν ὑποσημείωσιν τῆς πρώτης ἐκδόσεως, ἣν παρέθηκα ἄνωτέρω· ἐν τῇ τρίτῃ ὁμῶς γράφει αὐτὴν ὡς ἑξῆς : « Ὑπῆρχε [ὁ Χρηστάκης] καπετάνος τῆς Πρεβύζης, καὶ τῷ ὄντι ἀξιοκατάκριτος, διότι ἐν ᾧ ἡ πατρίς του ἐκινδύνευεν, αὐτὸς διεβιδάσθη πρὸ τῆς μάχης εἰς Λευκάδα, προτιμήσας τὴν ἀτομικὴν του ἀσφάλειαν, ἀφήσας τοὺς στρατιώτας ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν ἄνευ ἀρχηγίας, ἐξ ὧν τὸ πλεῖστον μέρος ἀπέθανον μαχόμενοι ». (Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας ἐκδ. Ἀθηνῶν 1857, τόμ. 6', σελ. 33 σημ.). Περὶ τὸν εἶναι νὰ προσθέσω τι εἰς τὸ νέον τοῦτο δαίγμα τῆς παλιμβουλίας τοῦ Περραιβοῦ. Τοῦ καπετὰν Χρηστάκη ἡ εἰκὼν καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἣν ἐφιλοτέχνησεν ἡμῖν ὁ Περραιβὸς εἰς τὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Πρεβέζης ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει, καὶ ἣν ἄνωτέρω παρέθηκα, εἶναι ἀκριβεστάτη, κατὰ τὰς ἐν Πρεβέζῃ καὶ Καμαρίνᾳ ἐρεῦνας μου.

Ὅτε ὁ Χρηστάκης ἐνυμφεύθη Σουλιώτισσαν, παρεχώρησεν αὐτῷ ὁ πατὴρ τὴν ἀρχηγίαν· δολοφονηθέντος δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ διὰ τοῦ Γεωργίτσα, ὁ πατὴρ αὐτοῦ Σπύρος ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τῶν Σουλιωτῶν κατὰ τοῦ φονέως τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ· οὗτοι δὲ ἦλθον πρὸς βοήθειαν τοῦ γέροντος ὑπὸ τὸν Κουτσουνίκαν καὶ ἐπολέμησαν ὑπὲρ αὐτοῦ εἰς Ζάλογγον, ἄνευ ὁμως ἀποτελέσματος· διότι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς πρὸς βοήθειαν τοῦ Γεωργίτσα ἔστειλε τὸν Μπεκίρ Τζογαδοῦρον, καὶ ἐκ τούτου ἐγεννήθη τὸ κατὰ τῶν Σουλιωτῶν μῖσος τοῦ Γεωργίτσα, ὅπερ ἐν Ζαλόγγῳ ἐξεδήλωσε. Τὸν πόλεμον τοῦτον τῶν Σουλιωτῶν κατὰ τοῦ Γεωργίτσα ὑποτίθημι συμβάντα κατὰ τὸ 1798 ἢ 1799, καὶ εἰς τοῦτον ἀναφέρεται τὸ κατωτέρω δημοτικὸν ᾄσμα, ὅπερ ἐν Καμαρίνᾳ ἀδόμενον ἤκουσα. Ἡ δὲ αὐτόθι παράδοσις παρίστησι τὸν Χρηστάκην νέον ἐπὶ κάλλει καὶ ἀνδρίᾳ διαπρέποντα καὶ ἐπιδεικτικώτατον, διότι ἔφερεν ἐπὶ τῶν ὅπλων καὶ ἐνδυμάτων αὐτοῦ ἄργυρον περὶ τὰς δέκα ὀκάδας. Τὴν θυγατέρα τοῦ Χρηστάκη Χρυσούλαν ἐνυμφεύθη ἐν Κερκύρᾳ ὁ Μάρκος Μπότζαρης, ὅπου, ὡς φαίνεται, κατέφυγεν ἡ οἰκογένεια μετὰ τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ. Περὶ δὲ τοῦ Γεωργίτσα λέγει τινὰ ὁ Περραιβὸς ἐν τοῖς *Πολεμικοῖς Ἀπομνημονεύμασιν* αὐτοῦ (τόμ. α', σελ. 34—36. 88—90).

Τρία πουλάκια κάθουνταν 'ς τὸ Ζάλογγο 'ς τὴν ῥάχην
Τῶνα τήραε τὴ Λάμαρη, τ' ἄλλο τὴν Καμαρίνα·
Τὸ τρίτο τὸ καλλίτερο μυρολογᾷ καὶ λέγει·
'Εσεῖς παιδιὰ Σουλιώτικα, παιδιὰ τοῦ Κουτσουνίκα,
Τώρα ποῦ κάμετε γαμπρὸ τὸν καπετὰν Χρηστάκη,
Νὰ θυμηθῆτε τὸ ψωμί τοῦ καπετὰν Σπυράκη.
Γιὰ πάρτε τὰ τουφέκια σας καὶ ζῶστε τὰ σπαθιά σας,
Κάμετε τὸν κατήφορο κατὰ τὸ Λισοθῶρι·
Βάλτε φωτιά 'ς τὴ Λάμαρη, κάψτε τὴν Καμαρίνα.
'Αλῆ Πασᾶς σὰν τῶμαθε, πολὺ τοῦ κακοφάνη.
Στὰ Γιάννινα γιωμάτισε, 'ς τὸ Λοῦρο κάνει δεῖπνο·
Σ' τὸ Λοῦρο καὶ 'ς τὴν Πρέβεζα ὅσο νὰ ξημερώσῃ.
Καὶ τὸν Μπεκίρη ἔκραζε τὸν πρῶτο ἀρχηγό του,
Στὸ Ζάλογγο τὸν ἔστειλε 'ς τὸν καπετὰν Γεωργίτζα.

Ὅποσον δὲ ἐλύσσα, καὶ ὅποσον μῖσος εἶχεν ὁ ἀλιτῆριος Ἀλῆς κατὰ τῶν Σουλιωτῶν, ὧν τὴν παντελὴ ἐξαφάνισιν θερμότατα ἐπεδίωκε μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Σουλίου ἐκτόπισιν αὐτῶν, ἀποδείκνυσι καὶ τὸ παρατιθέμενον ἔγγραφο τοῦ τότε διοικητοῦ τῆς Πρεβέζης Μπέτζε Μπόνου πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Λευκάδος.

Αγία Μαύρα

Πρὸς τὸν ἐξοχώτατον καὶ εὐγενέστατον σιὸρ Τελεγάτορ
τοὺς ἀκριβοὺς χαιρετισμοὺς πέμπομαι·

καὶ μετὰ τὴν ἐρώτησιν τῆς ποθητῆς μας ἀγαθῆς υἱείας σας εἶδο-
ποιοῦμεν, ὅτι μερικοὶ σουληῶτες καὶ κλέπταις διώκονται παρὰ τοῦ
ὑπερτάτου βεζῆρ ἀφέντη μου· καὶ ἀπέρασαν διὰ τὰ εὖρον κανένα
ἡμπάρκον εἰς καμίαν ἀκρην νὰ ἔμπουν νὰ φύγουν· καὶ προσταγμένος
ἀπὸ τὸν ἀφέντην μου εὐγάλα ἀπὸ τὰ ἐδικὰ μας καίκια νὰ φυλάξουν
μέ ἀνθρώπους διὰ νὰ τοὺς πιάσουν ἂν τοὺς ἐπιτύχουν· ὅθεν τὸ κά-
μνομεν γνωστὸν καὶ πρὸς τὴν εὐγενείαν σας ὅπου νὰ παραγγείλετε
εἰς ὅλα τὰ καίκια σας καὶ βάρκαις ὅπου νὰ μὴν ζυγώσουν εἰς κανένα
μέρος παρὰσκαλα μὴν τύχη καὶ τοὺς ἐπιτύχουν οἱ κακοποιοὶ σου-
ληῶταις καὶ τοὺς πιάσουν, καὶ θέλοντας καὶ μὴν θέλοντας ἡμπαρκά-
ρονται καὶ φεύγουν, διὰ τοῦτο ὅταν τοὺς ἀβηζάρτε δὲν ζυγώνουν
εἰς καμίαν ἀκρην καὶ λείπωμεν ἀπὸ τοιαύταις ὑποψίαις· ἀκόμη ἐπα-
ράγκειλα καὶ τὰ ἐδικὰ μας καίκια καὶ φελούκαις ὅπου ὅποιον καίκι
τύχουν νὰ τὸ κιαμάρουν καὶ νὰ τὸ βιζητάρουν· καὶ δόσετε τὴν εἰ-
δησιν καὶ τῶν ἐδικῶν σας καϊκιῶν ὅπου ὅταν τύχουν κανένα καίκι
σας καὶ τὸ κράξουν νὰ ὑπακούσῃ καὶ νὰ πληγαίνῃ νὰ τὸ βιζητάρουν,
καὶ κανένα φόβον νὰ μὴν ἔχουν, καὶ διὰ τὴν καλὴν φιλίαν καὶ ἀρμω-
νείαν ὅπου ἀκολουθῶ ἀναμεταξύ μας ἕως σήμερον, νὰ προσπαθήσετε
τὸ ἐμπόδιον τῶν κακοποιῶν σουληῶτων, καὶ προσταγμένος ἀπὸ τὸν
ἀφέντην μου σὰς τὸ κάμνω γνωστὸν, θεόθεν δὲ ὑγιαίνεται μετ' εὐ-
τυχίας 1804 Ἀπριλίου 7 Πρέβεζα.

φίλος σου ἀγαπητὸς

μὰτζε μπόνος

[Τ. Σ.]

Διὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ καπατὰν Χρίστου ὅπου μοῦ ἐγράφεται τοῦ
ἐκαμα σφιχτὴν παρὰγκελείαν ὅπου νὰ μὴν καριστήσῃ οὔτε νὰ γκι-
χθῇ κανένας ἐδικὸς σας οὔτε εἰς τὸ παραμικρὸν, καὶ ἂν ἀκολουθήσῃ
κανένα νεωτέρισμα καὶ εἰς κάθε ἄλλην δουλειάν σας νὰ μοῦ τὸ κά-
μνατε γνωστὸν καὶ θέλω κάμει κατὰ τὸ χρέος τῆς ἀναμεταξύ μας
φιλίας.

Τῷ ἐξοχωτάτῳ, καὶ πανευγενεστάτῳ σιὸρ Τελεγάτῳ, πανευτυχούτῃ
εἰς ἁγίαν μαύραν.

